

Μια απάντηση στους επικριτές μου*

Francis Fukuyama**

Βλέποντας τους τόνους μελάνι που ξοδεύτηκαν για "Το Τέλος της Ιστορίας;", συνειδητοποίησα ότι αυτό που πραγματικά δημιούργησα ήταν μια ιδιόμορφη παγκόσμια συναίνεση, όχι για την παρούσα κατάσταση του φιλελευθερισμού, αλλά όσον αφορά το γεγονός ότι είχα άδικο και ότι η ιστορία δεν έχει στην πραγματικότητα τελειώσει. Η συναίνεση αυτή είναι αξιοσημείωτη επειδή εκτείνεται από την Margaret Thatcher, τον William F. Buckley και το *Wall Street Journal* για τη δεξιά, έως το *Nation*, τον André Fontaine, τη Marion Dönhoff και τους άλλους σημαίνοντες φιλελεύθερους στην Ευρώπη και Αμερική για την αριστερά. Ποιος ήταν ο τελευταίος Αμερικανός πολιτικός που κατάφερε κάτι τέτοιο; Δεν υπάρχει καμία ασυνέπεια ανάμεσα στο ενδιαφέρον όταν μιλάμε για παρακμή τον ένα χρόνο και για το τέλος τον επόμενο, εφόσον λίγοι είναι αυτοί που έχουν πειστεί γι' αυτό το τελευταίο. Παρόλα αυτά, όπως λένε και οι Πράσινοι του Βερολίνου *Wahrheit statt Mahrheit* ("καλύτερη είναι η αλήθεια από την πλειοψηφία"). Καμία από τις αντιρρήσεις που εκφράστηκαν ενάντια στην άποψή μου, δεν μου φαίνεται αποφασιστική, αλλά και εκείνες που ίσως να ήταν δεν ειπώθηκαν ποτέ.

* Το άρθρο αυτό πρωτοεμφανίστηκε στο περιοδικό *The National Interest* με τίτλο "A Reply to My Critics" στο τεύχος Νο. 17 του Χειμώνα 1989-90, απ' όπου και μεταφράστηκε στα ελληνικά.

** Ο Francis Fukuyama είναι ο συγγραφέας του άρθρου "Το Τέλος της Ιστορίας;", που εμφανίστηκε στο τεύχος Νο. 16 του περιοδικού *The National Interest* το καλοκαίρι του 1989. Έχει διατελέσει υποδιευθυντής της υπηρεσίας σχεδιασμού του Στέιτ Ντιπάρτμεντ. Σήμερα είναι σύμβουλος του Στέιτ Ντιπάρτμεντ και της εταιρείας «Ραντ».

Το μεγαλύτερο μέρος των επικρίσεων προέρχεται από την απλή έλλειψη κατανόησης¹. Ίσως φανεί κάπως άχαρο ν' αρχίσω την απάντησή μου παραπονούμενος ότι δεν έγινα κατανοητός. Γι' αυτό θα προσπαθήσω να κάνω μία αυτο-αποδοκιμαζόμενη παρατήρηση, όσον αφορά το γεγονός ότι δεν ήμουν αρκετά ξεκάθαρος στην αρχική μου τοποθέτηση. Όμως στην περίπτωση του "Τέλους της Ιστορίας;" είναι ολοφάνερο ότι πολλοί από τους σχολιαστές δεν καταδέχτηκαν να διαβάσουν το ίδιο το άρθρο μου, αλλά μόνο κάποιες από τις περιλήψεις του. Τώρα ίσως κανείς καταλαβαίνει γιατί μερικοί από αυτούς που θεώρησαν σκόπιμο να σχολιάσουν τα βιβλία του Allen Bloom, *Το τέλος της αμερικανικής σκέψης* ή την *Άνοδο και πτώση των μεγάλων δυνάμεων* του Paul Kennedy, δεν διάβασαν τα βιβλία αυτά στο σύνολό τους, αφού το πρώτο είχε τρομερό βάθος και το δεύτερο ήταν υπερβολικά εκτενές. Αλλά να μη βρουν το χρόνο να διαβάσουν ως το τέλος ένα άρθρο 16 σελίδων! Είναι να απορεί κανείς πώς, αφού έγραψα με σαφήνεια ότι το μεγαλύτερο μέρος του Τρίτου Κόσμου παραμένει "κολλημένο στην ιστορία", με κατηγορούν πως δεν παραδέχομαι ότι η μία ή η άλλη χώρα του Τρίτου Κόσμου παραμένει προσκολλημένη στην Ιστορία.

Έτσι γίνεται απαραίτητο να περάσουμε μέσα από αλεπάλληλα επίπεδα παρανοήσεων, πριν φτάσουμε σε κείνους που όχι μόνο κατάλαβαν τι προσπαθούσα να εκφράσω, αλλά και εκτίμησαν το πνεύμα με το οποίο το είπα.

Η πρώτη και συνηθέστερη παρανόηση, ήταν η επίμονη αποτυχία να κατανοήσουν ή να αποδεχτούν την Εγγελιανή χρήση της λέξης "ιστορία". Πολλοί αναστατώνονται όταν κάποιος δεν χρησιμοποιεί τον παραδοσιακό ορισμό της ιστορίας, σαν τυχαία αλληλοδιαδοχή γεγονότων, στα οποία δεν ενυπάρχει εγγενής ιεραρχία ή όταν προσπαθεί να διακρίνει ανάμεσα στο περισσότερο και λιγότερο σπουδαίο.

Η άποψη ότι η ιστορία μπορεί να φτάσει στο τέλος της, πρέπει να προκαλεί έκπληξη μόνο σε κείνους που δεν είναι εξοικειωμένοι με τη Εγγελιανή-Μαρξιστική παράδοση. Η "Ιστορία" για το Hegel, μπορεί να γίνει αντιληπτή με τη στενότερη έννοια της "ιστορίας της ιδεολογίας", ή της "ιστορίας της σκέψης" για βασικές αρχές, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που κατευθύνουν την πολιτική και κοινωνική οργάνωση. Το τέλος της ιστορίας λοιπόν, δεν σημαίνει το τέλος των παγκόσμιων γεγονότων, αλλά το τέλος της εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης, σχετικά μ' αυτές τις βασικές αρχές. Αυτός ο εμφανής περιορισμός του ορισμού της

ιστορίας, είναι στην πραγματικότητα μία προσπάθεια να εμβαθύνουμε στη διάκριση ανάμεσα στο ουσιώδες και το τυχαίο στις ανθρώπινες υποθέσεις. Από τη σκοπιά του Εγελιανού ιδεαλισμού, ο τροχός της ιστορίας είναι η ιδέα, δηλαδή η ανθρώπινη συνείδηση που σκέφτεται για τον ίδιο της τον εαυτό και που τελικά μετατρέπεται σε αυτοσυνείδηση. Η ιδέα εκφράζεται όχι μόνο στις φιλοσοφικές συζητήσεις των ανθρώπων της σκέψης, αλλά ενσωματώνεται μέσα στους συμπαγείς κοινωνικούς και πολιτικούς θεσμούς – για τον νεαρό Hegel, στο επαναστατικό Ναπολεόντιο κράτος και για τον ύστερο Hegel, στην πρωσική μοναρχία του 1920.

Οι αναγνώστες του άρθρου μου δεν ήταν οι πρώτοι που εξεπλάγησαν με την ιδέα του τέλους της ιστορίας. Η δήλωση του ίδιου του Hegel για το τέλος της ιστορίας, προκάλεσε σοβαρές διαμαρτυρίες στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, ιδιαίτερα από την πλευρά του νεαρού Karl Marx, που πίστεψε ότι εμφανείς αδικίες της κοινωνίας του καιρού του διέψευδαν το σίγουρο ισχυρισμό του Hegel, ότι “καθετί αληθινό είναι λογικό”. Πράγματι, ο Marx αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του προσπαθώντας να αποδείξει ότι ο Hegel είχε άδικο – όχι τόσο για την πιθανότητα του τέλους της ιστορίας, αλλά μάλλον για την άποψή του ότι το τέλος είχε ήδη φτάσει. Ακόμα ζούμε τις συνέπειες της προσπάθειας του Marx να αντιμετωπίσει τον Hegel: στα παρακμάζοντα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ανατολικής Γερμανίας, της Βουλγαρίας και της Τσεχοσλοβακίας, στις πολυπληθείς στρατιές των γραφειοκρατών που ακόμα κυριαρχούν πάνω στο λαό της Σοβιετικής Ένωσης και της Κίνας, στους αντάρτες της ζούγκλας της Καμπότζης που περιμένουν την επιστροφή τους στην εξουσία. Η πλήρης και ολοφάνερη αποτυχία του κομμουνισμού, μας οδηγεί στο να αναρωτηθούμε, κατά πόσο ολόκληρο το πείραμα του Marx δεν ήταν τίποτα άλλο, παρά μία στροφή 150 χρόνων και κατά πόσο χρειάζεται να ξανασκεφτούμε, αν στην πραγματικότητα δεν είχε δίκιο ο Hegel, που έβλεπε το τέλος της ιστορίας στα φιλελεύθερα δημοκρατικά κράτη της Γαλλικής και Αμερικανικής επανάστασης.

Ό,τι ισχύει για τον κομμουνισμό, ισχύει και για τις άλλες ιδεολογίες. Στο κέντρο των επιχειρημάτων μου βρίσκεται η παρατήρηση ότι αναπτύχθηκε μία σπουδαία συναίνεση στον κόσμο, αναφορικά με τη νομιμότητα και τη βιωσιμότητα της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αυτή η ιδεολογική συναίνεση, δεν είναι ούτε παγκόσμια ούτε αυτόματη, αλλά υπάρχει, σε σημαντικό μεγαλύτερο βαθμό από ότι σε οποιαδήποτε εποχή του περασμένου αιώνα.

Για να ανατραπεί η υπόθεσή μου λοιπόν, δεν αρκεί να υποθέσουμε ότι το μέλλον μας επιφυλάσσει μεγάλα και καταπληκτικά γεγονότα. Θα πρέπει να αποδείξουμε ότι αυτά τα γεγονότα δημιουργήθηκαν από μία συστηματική ιδέα πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης, που ισχυριζόταν ότι ξεπερνούσε το φιλελευθερισμό. Ένας πυρηνικός πόλεμος ανάμεσα στις Ινδίες και το Πακιστάν – όσο τρομερός κι αν είναι γ' αυτές τις χώρες – δεν αρκεί, εκτός και αν μας υποχρεώνει να αναθεωρήσουμε τις βασικές αρχές που ενυπάρχουν στην κοινωνική μας τάξη.

Κανένας, βέβαια, δεν είναι υποχρεωμένος να κάνει χρήση του Εγκελιανού ορισμού της ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, κανείς δεν δικαιούται την αποκλειστικότητα του όρου, πόσο μάλλον οι επαγγελματίες ιστορικοί, που συχνά αισθάνονται ιδιοκτησιακό ενδιαφέρον για τη λέξη. Ένας επαγγελματίας ιστορικός, μπορεί να μας μιλήσει για την αιτιώδη συνάφεια στην ιστορία, ένας qua ιστορικός ωστόσο, δεν μπορεί να μας πει κατά πόσο ένα δεδομένο ιστορικό γεγονός ήταν καλό ή κακό, σημαντικό ή όχι – αν η κοινωνία των Αζτέκων με τις ανθρωποθυσίες της, ήταν ανώτερη ή κατώτερη από αυτή των αρχαίων Αθηναίων ή αν οφείλουμε να δώσουμε μεγαλύτερη προσοχή στα έργα του Σίλλερ ή του Μπετόβεν από την μία μεριά, ή στον αγροτικό πολιτισμό του Βιετνάμ του 16ου αιώνα, από την άλλη. Μεμονωμένοι ιστορικοί και διαφορετικές σχολές ιστοριογραφίας στην πραγματικότητα διαπληκτίζονται σχετικά με τα θέματα αυτά, άλλοτε στη βάση υπολογισμών – συχνά από απλή πολιτική προκατάληψη – που βρίσκονται εκτός του επιστημονικού τους χώρου.

Ενώ λοιπόν τα επονομαζόμενα “αξιοκρατικά” ζητήματα μπορούν να φωτιστούν από τη μελέτη τής ιστορίας, τελικά μπορούμε να τα πλησιάσουμε μόνο μέσα από την αρχιτεκτονική επιστήμη: τη φιλοσοφία. Και ο πρώτος φιλόσοφος που κατανόησε τη σημασία της ιστορίας μέσα στη φιλοσοφία και της φιλοσοφίας μέσα στην ιστορία, ήταν ο Hegel.

Ο Irving Kristol είχε βέβαια δίκαιο όταν είπε ότι οι περισσότεροι από μας, χωρίς να το ξέρουμε, είμαστε Εγκελιανοί, δηλαδή πιστοί στην ιστορική σχετικότητα της αλήθειας. Στο Hegel οφείλουμε τη μοντέρνα αντίληψη για την ιστορία, σαν εξέλιξη από το πρωτόγονο στο μοντέρνο, μέσα από διαδοχικά στάδια “ψευδούς συνείδησης”, κατά τη διάρκεια των οποίων οι άνθρωποι πίστεψαν στη νομιμότητα τέτοιων πραγμάτων, όπως η κινητή περιουσία της δουλείας και η “ελέω θεού” βασιλεία. Σπάνια συναντάμε ένα μορφωμένο άτομο που να μην έχει μία ελαφρώς προστατευτική θεώρηση αυτών των μεγάλων διανοητών του παρελθόντος, που

ωστόσο ενώ υπήρξαν πρωτοπόροι στη σκέψη τους έχουν ξεπεραστεί από πιο μοντέρνες και λιγότερο παραδοσιακές απόψεις. Ανάμεσα στους “καλλιεργημένους” ανθρώπους της εποχής μας, δεν υπάρχει σχεδόν κανείς που να ισχυρίζεται ότι οι απόψεις του Αριστοτέλη ή του Ακινάτη ή του Locke, είναι απόλυτα αληθείς και αιώνιες.

Οποιοσδήποτε παραδέχεται την ιστορικιστική άποψη – ότι η αλήθεια είναι ιστορικά σχετική – αντιμετωπίζει το ερώτημα του τέλους της ιστορίας ακόμη και αν δεν το συνειδητοποιεί. Εκτός αν κάποιος υποστηρίζει ότι κάτι σαν το τέλος της ιστορίας, είναι φιλοσοφικά αδύνατο να εμποδίσει τον ιστορικισμό από το να εκφυλισθεί σε απλό σχετικισμό ή από το να υποσκάπτει κάθε έννοια εξέλιξης. Όποιος πιστεύει ότι οι πρώτοι διανοητές ήταν απλώς “προϊόντα του καιρού τους” πρέπει, αν είναι ειλικρινής και συνεπής, να αναρωτηθεί αν αυτός και ο ιστορικισμός του δεν είναι επίσης προϊόν τού καιρού του. Η φεμινίστρια της εποχής μας, που βλέπει με περιφρόνηση τις παλαιωμένες αντιλήψεις των παππούδων της, σχετικά με το ρόλο των γυναικών, πρέπει να αναρωτηθεί μήπως οι απόψεις της είναι “απόλυτες”, ή αν υπάρχουν απόψεις περισσότερο προοδευτικές που θα την κάνουν να φαίνεται εξίσου οπισθοδρομική στα μάτια της εγγονής της. Και αν αυτό συμβαίνει, τότε γιατί να κάνουμε και την παραμικρή προσπάθεια, γιατί να συζητάμε με τόσο πάθος για οποιοδήποτε θέμα σήμερα;

Για τους ιστορικιστές υπάρχουν δύο έξοδοι από το γρίφο αυτό². Η πρώτη είναι ο δρόμος που διάλεξε ο Hegel. Να δηλώσει δηλαδή ότι η ιστορία έφτασε στο τέλος της. Ο Hegel δέχτηκε την ιστορική σχετικότητα της σκέψης, αλλά είπε ότι στο σύστημά του η γνώση τελικά έφτασε στο επίπεδο της αλήθειας και η ιδεολογία μεταμορφώθηκε σε φιλοσοφία. Το σύστημα του Hegel επίσης αντιπροσώπευε το τέλος της φιλοσοφίας, γιατί θα ήταν αδύνατο στο εξής να διατυπωθεί μία φιλοσοφική πρόταση, που είναι ταυτόχρονα αληθινή και καινούρια. Ο Hegel κατάλαβε με πλήρη φιλοσοφική διαύγεια, ότι το τέλος της ιστορίας ήταν μία απαραίτητη υποστήριξη για το σύγχρονο κράτος, γιατί διαφορετικά οι σχετικές έννοιες του δικαίου δεν θα βασίζονταν στην αλήθεια. Η δεύτερη έξοδος ήταν αυτή που επέλεξε ο Nietzsche και οι οπαδοί του του 20ου αιώνα όπως ο Heidegger, που αποδέχτηκε ολοκληρωτικά τις συνέπειες του ριζοσπαστικού ιστορικισμού και αναγνώρισε ότι καθιστά αδύνατο κάθε είδος τυπικού ήθους ή ηθικής. (Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τους ανυποψίαστους ιστορικιστές που βλέπουμε τριγύρω μας, οι οποίοι σχεδόν ποτέ δεν μπο-

ρούν να ανυψωθούν πάνω από τη συμβατική ηθικότητα της εποχής τους, είτε πρόκειται για τους άστεγους του Τρίτου Κόσμου είτε για το κάπνισμα σε δημόσιους χώρους). Υποθέτω απλά ότι η προσπάθεια να ξεφύγουν από τις πολιτικές περιπλοκές του ιστορικού, χωρίς μια σύλληψη του τέλους της ιστορίας οδηγεί σε συνέπειες (φασισμός ή τη δικαιολόγηση του πολέμου) που λίγοι από εμάς είμαστε έτοιμοι να δεχτούμε.

Το δεύτερο επίπεδο παρανόησης του άρθρου μου, έχει σχέση με τον τρόπο με τον οποίο συνδεόταν κάπως με την παρούσα πολιτική της κυβέρνησης Bush. Ίσως δεν αρκεί να αναφέρουμε ότι σκέφτηκα και έγραψα το άρθρο πριν καν να έχω την πρόθεση να εργαστώ στο State Department ή ότι είμαι ένας σχετικά κατώτερος αξιωματούχος, με ελάχιστη επιρροή σε θέματα πολιτικών αποφάσεων ή ότι το άρθρο μου δεν διαβάστηκε από πολλούς από τους ανωτέρους μου. Συνεχώς εντυπωσιάζομαι με τον επαρχιωτισμό της πολιτικής τάξης (political class) στην Washington (ιδιαίτερα με αυτούς που στελεχώνουν τα Μέσα Επικοινωνίας), οι οποίοι δεν μπορούν να καταλάβουν ότι υπάρχουν σπουδαιότερα και πιο ενδιαφέροντα θέματα από τη δεδομένη ημερήσια διάταξη του Υπουργείου των Εξωτερικών, όσο περιστασιακό και αν φαίνεται αυτό κάποια στιγμή. Το βασικότερο ερώτημα το οποίο θα προσπαθήσω να απαντήσω είναι η αλήθεια και η επάρκεια του φιλελευθερισμού σαν τέτοιου, ένα ερώτημα που είμαι σίγουρος ότι θα επιβιωθεί μετά από τη διακυβέρνηση του Bush ή και από άλλες κυβερνήσεις περισσότερο επιτυχημένες.

Μία σχετική παρανόηση απασχολεί την άποψή μου για τη σχέση ανάμεσα στις εξελίξεις στο χώρο των ιδεών και αυτών του πραγματικού κόσμου. Κατηγορήθηκα για αυταρέσκεια, με αφορμή την πίστη μου ότι οι πρόσφατες επιτυχίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας είναι μόνιμες, ότι έδωσα έναν ορισμό για την υποτιθέμενη "δειλία" ή αδράνεια της διακυβέρνησης Bush και (στη Γαλλία) ότι υποστηρίζω μία πολιτική απομόνωσης με το αιτιολογικό ότι ο ψυχρός πόλεμος κερδίστηκε, οπότε η Αμερική μπορεί να εγκαταλείψει την Ευρώπη.

Σ' αυτό το σημείο παραδέχομαι ότι θα μπορούσα να ήμουν πιο σαφής. Όταν είπα ότι "τα ιδανικά θα κυβερνήσουν τον υλικό κόσμο μακροχρόνια", δεν εννοούσα ότι η εξέλιξη θα ήταν εύκολη ή αυτόματη ή ότι θα γινόταν χωρίς την ενεργό παρέμβαση κυβερνήσεων και ατόμων. Είναι ολοφάνερο ότι η δημοκρατική επανάσταση δεν έχει ακόμη περατωθεί και σύμφωνα με την ορολογία του Hegel, θα απαιτηθεί σημαντική εργασία και αγώνας για να το επιτύχουμε. Το μέγεθος των υποχρεώσεων που αντιμετωπίζουν

τα μεταρρυθμιστικά καθεστώτα στο Σοβιετικό μπλοκ, είναι τρομακτικά και η επιτυχία είναι πολύ μακριά ακόμη. Τα καθήκοντα που αντιμετωπίζει η εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α., καθώς αυτή καθοδηγεί την Ευρώπη μέσα από αυτή τη μετάβαση, είναι επίσης μεγάλα. Είναι εξωφρενικό να νομίζουμε ότι είτε η μία είτε η άλλη διαδικασία θα επέλθει χωρίς οπισθοδρόμηση και ήττες κατά την πορεία.

Ο κομμουνισμός θα πρέπει στην πραγματικότητα να δώσει τη μάχη της οπισθοφυλακής, η οποία όπως προβλέπει ο Jean Francis Revel, θα κρατήσει μία ολόκληρη γενιά. Ο μακρύς δρόμος για τον οποίο μίλησα, μπορεί να διαρκέσει γενιές ολόκληρες, αν όχι αιώνες. Ας θυμηθούμε ότι το τέλος της ιστορίας είχε αρχικά προσδιοριστεί για το 1806. Πιστεύω, ακολουθώντας τον Kojève, στην ουσιαστική ορθότητα αυτής της πρότασης, ότι η πρωτοπορία της ανθρώπινης ιστορίας, έφθασε στο τέλος σ' αυτή την ημερομηνία³. Αλλά υπήρξε διάχυτο αυτό που συμβατικά είναι γνωστό σαν ιστορία, ώστε ν' απασχολεί καγκελλαρίες και υπουργεία εξωτερικών από τότε.

Πρέπει όμως ν' αναγνωρίσουμε ότι μια σπουδαία επανάσταση κάνει τα πρώτα της βήματα και ότι στην επανάσταση αυτή, μετρούν οι ιδέες. Θα πρέπει να έχει κάποια σημασία για μας, όταν ο Γ.Γ. του Σοβιετικού Κομμουνιστικού Κόμματος αναγγέλει ότι η ουσία του σοσιαλισμού είναι "ο αδύναμος να παραχωρήσει τη θέση του στους δυνατούς και παραγωγικούς" ή όταν λέει ότι το Κόμμα του δεν κατέχει το μονοπώλιο στην αλήθεια. Τα γεγονότα του αιώνα μας, μας τραυμάτισαν και μας έκαναν πολύ κυνικούς σχετικά με τη δυνατότητα της εξέλιξης. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί, ώστε αυτός ο κυνισμός να μην υπερβεί τα όρια της απλής σύνεσης και θολώσει την πραγματικότητα. Το ν' αρνηθούμε κάποια στιγμή, ότι σπουδαίες αλλαγές συμβαίνουν στον κομμουνιστικό κόσμο, σημαίνει την αποτυχία να καταλάβουμε την τεράστια ηθική αδυναμία του κομμουνισμού, που φανερώθηκε τα τελευταία χρόνια. Το να βεβαιώνουμε ότι τα πράγματα δεν μπορούν να καλυτερεύσουν, μοιάζει σαν να σταματάμε τις ελπίδες για καλύτερη ζωή των ανθρώπων που ζουν στις χώρες αυτές.

Μία τελευταία κουβέντα για τον Τρίτο Κόσμο, τον οποίο κατηγορήθηκα ότι δυσφημώ. Οι παρατηρήσεις μου για την Αλβανία και την Burkina Faso, δεν σημαίνουν την υποτίμηση της σπουδαιότητας αυτών των χωρών ή του Τρίτου Κόσμου γενικότερα, αλλά απλά την καταγραφή του αυταπόδεικτου γεγονότος, ότι οι κυρίαρχες ιδεολογίες γύρω από τις οποίες ο κόσμος διαμορφώ-

νει τις πολιτικές του επιλογές μοιάζουν να ρέουν κυρίως από τον Πρώτο στον Τρίτο Κόσμο, και όχι αντίθετα. Δεν γνωρίζω γιατί πρέπει να είναι έτσι, αλλά είναι αξιοσημείωτο πόσο επίμονα οι επαναστάτες του Τρίτου Κόσμου συνεχίζουν να μελετούν τις εργασίες των ήδη από καιρού νεκρών λευκών ανδρών φιλοσόφων και επικριτών.

Αυτοί οι αναγνώστες που αντιλήφθηκαν σωστά το επιχείρημά μου, χρησιμοποίησαν μερικές πηγές ιδεολογικού ανταγωνισμού ενάντια στο μοντέρνο φιλελευθερισμό: τον ίδιο τον κομμουνισμό, τον ισλαμικό φονταμεταλισμό, τον εθνικισμό και μερικές νέες ιδεολογίες τις οποίες ακόμη δεν ξέρουμε. Ας τις δούμε με τη σειρά τους.

Η πιο συνηθισμένη κριτική του άρθρου ήταν ότι ήμουν πολύ ανώριμος διαγράφοντας τον κομμουνισμό, είτε σαν μία δύναμη του πραγματικού κόσμου, είτε σαν ιδέα. Υποστηρίζοντας αυτή την κατηγορία, διάφοροι συγγραφείς υπογράμμισαν την ατέλεια και το εύθραυστο των μεταρρυθμίσεων στη Σοβιετική Ένωση, την Κίνα και την Αν. Ευρώπη και το συνεχιζόμενο δυναμισμό των σκληροπυρηνικών κομμουνιστών, ο οποίος είναι περισσότερο εμφανής στην περίπτωση της καταστολής στην πλατεία Tiananmen που συνέβη αφού είχα γράψει το άρθρο μου.

Θα ήμουν ο πρώτος που θα παραδεχόμουν ότι οι τρέχουσες μεταρρυθμίσεις στον κομμουνιστικό κόσμο, είναι ατελείς και εύθραυστες. Η τραγική καταστολή που συνέβη στο Βειjιν τον Ιούνιο του 1989 έφερε πίσω την υπόθεση της φιλελευθεροποίησης στη χώρα αυτή για πολλά χρόνια και θα είμαστε κουτοί να βεβαιώσουμε ότι μία τέτοια οπισθοδρόμηση δεν θα μπορούσε να συμβεί σε οποιαδήποτε από τις χώρες που αυτή τη στιγμή επιχειρούν μεταρρυθμίσεις. Αυτό περιλαμβάνει τη Σ. Ένωση, όπου, όπως πολλοί Σοβιετικοί φοβούνται τώρα, κάποιος συνδυασμός στρατιωτικών, αστυνομικών και συντηρητικών του Κόμματος, ίσως τελικά συνωμοτήσουν για να ρίξουν τον Gorbachev, ή όπου, ο ίδιος ο Gorbachev ίσως ξαφνικά στραφεί προς την καταστολή.

Εντούτοις διερωτώμαι, κατά πόσο μία τέτοια οπισθοδρόμηση θα μπορούσε να επαναφέρει πλήρως τη Σ. Ένωση στην κατάσταση που ξέραμε και φοβόμαστε. Γιατί η παραδοσιακή Σοβιετική απειλή, πήγαζε όχι μόνο από τη στρατιωτική δύναμη και τις υλικές πηγές της Σ. Ένωσης, αλλά και από το γεγονός ότι ισχυριζόταν ότι θα ενσάρκωνε μία παγκόσμια ιδέα που ήταν ασυμβίβαστη με το δικό μας τρόπο ζωής. Αυτό το τελευταίο οδήγησε τη Σ. Ένωση, ακόμα και στα χρόνια της παρακμής της, σε μακρόπνοες συμπλοκές σε ολόκληρη την υφήλιο. Αλλά ακριβώς αυτή η μεσ-

σιανική έννοια της αποστολής είναι απίθανο να αναβιώσει⁴. Η αναφορά στον αριθμό των περιπτώσεων, όπου η αυτοκρατορική Ρωσία επενέβη στρατιωτικά στις ευρωπαϊκές υποθέσεις είναι άνευ σημασίας: το ίδιο έκανε και η αυτοκρατορική Βρετανία ή η Γαλλία, αλλά ο κλασικός αιώνας των μεγάλων δυνάμεων στην Ευρώπη, έχει τελειώσει εδώ και αρκετό καιρό. Πραγματικά αυτή η ίδια η έννοια της μεγάλης δύναμης σταθερά επαναπροσδιορίζεται στη μεταπολεμική περίοδο και τώρα το περιεχόμενό της γίνεται περισσότερο οικονομικό παρά στρατιωτικό.

Ενώ μία συντηρητική αντίδραση παραμένει σχετικά νοητή, η πιθανότητα ότι θα μπορούσε απλά να γυρίσει το ρολόι της ιστορίας στα χρόνια του Brezhnev, μειώνεται καθημερινά. Είναι δύσκολο για μένα να καταλάβω πώς ο David Satter π.χ., συνεχίζει να υποστηρίζει ότι στη Σ. Ένωση παραμένει ένα ολοκληρωτικό καθεστώς, που διεκδικεί να είναι η μόνη "πηγή ηθικής και ο μόνος κάτοχος της Αλήθειας". Ο Gorbachev κατάφερε με θεαματικό τρόπο να υποσκάψει την ηθική βάση του δικαιώματος του Σοβιετικού κομμουνιστικού κόμματος να κυβερνά, αποκαλύπτοντας τα άπλυτα του κόμματος δημόσια και δημιουργώντας ένα νέο αιρετό Ανώτατο Σοβιέτ που τώρα λειτουργεί σαν ανταγωνιστική πηγή νομιμότητας προς το Κ.Κ.Σ.Ε.⁵ Ο Gorbachev θα ήθελε ασφαλώς να χρησιμοποιήσει τη διαφάνεια (glasnost) και τη μεταρρύθμιση σαν εργαλεία για τους δικούς του πολιτικούς σκοπούς, όπως ο Khrushchev πριν από αυτόν χρησιμοποίησε την αποσταλινοποίηση. Κάνοντάς το όμως υπόσκαψε την ίδια την εξουσία σαν τέτοια⁶ και ολοφάνερα έχασε τον έλεγχο των πολιτικών δυνάμεων μέσα στη χώρα (πιο φανερά μέσα στις Σοβιετικές δημοκρατίες).

Μία καινούργια συντηρητική ηγεσία στη Σοβιετική Ένωση θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τους παραδοσιακούς τρόπους καταστολής – αστυνομία και στρατό – για να αποκαταστήσει την τάξη, αλλά θα ήταν πολύ δύσκολο να αναστήσει τις παλαιές Μαρξιστικο-Λενινιστικές θεωρίες – πανάκεια για να αποκαταστήσει την ηθική εξουσία του κόμματος ή να τακτοποιήσει τα εκκρεμή προβλήματα της οικονομίας. Όταν ο στρατηγός Jatuselski κήρυξε το στρατιωτικό νόμο στην Πολωνία το 1981, ανακάλυψε ότι ο Πολωνικός στρατός δεν μπορούσε να επιβάλλει στον κόσμο να εργαστεί σκληρότερα ή να πάρει πρωτοβουλίες ή να κάνει ο,τιδήποτε απαιτείται για τη δημιουργία μίας επιτυχούς μεταβιομηχανικής οικονομίας. Ο στρατηγός Jaruselski επιπλέον, δεν χρειάστηκε να προεδρεύσει μίας εσωτερικής αυτοκρατορίας που προσπαθεί να ξεφύγει από τον κεντρικό έλεγχο. Και είναι πολύ

σκληρό να βλέπουμε πώς η ιδεολογική παρακμή δεν έχει επίδραση στην Σοβιετική εξωτερική πολιτική. Το μισό ή το τέταρτο της ανανεωμένης Σοβιετικής οικονομίας, είναι από μερικές πλευρές σε χειρότερη κατάσταση από ό,τι ήταν υπό τον Brezhnev – τόσο ώστε οι συντηρητικοί, όπως ο Ligachev, παραδέχθηκαν ότι οι στρατιωτικοί θα πρέπει να παλέψουν για την εξεύρεση πηγών, αν πρόκειται να επιτύχει η μεταρρύθμιση. Όταν η αντεπανάσταση συντελεστεί στη Σ. Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη, ίσως δούμε την εμφάνιση μίας σειράς από κομμουνιστές Pinochet και Stroessners, δικτατορίες κενές μεγάλων ιδεών και χωρίς εξωτερικό δυναμισμό.

Το καλύτερο παράδειγμα αυτών είναι η Κίνα ύστερα από τα γεγονότα της πλατείας Tianamen. Το αξιοσημείωτο στα γεγονότα του 1989 στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας δεν ήταν ότι μία ομάδα γερόντων ηγετών του κόμματος και στρατηγών κατάφεραν να διατάξουν το στρατό να πυροβολήσει άοπλους σπουδαστές, αλλά περισσότερο οι διαμαρτυρίες που οδήγησαν στην κρίση. Μέχρι αυτήν την άνοιξη, ήταν συνηθισμένο στη Δύση να λέμε ότι η ώθηση πίσω από τον κινεζικό μετασχηματισμό, ήταν μάλλον οικονομική παρά πολιτική, ότι ο Κινεζικός λαός ενδιαφερόταν βασικά για έγχρωμη τηλεόραση και όχι για την πολιτική δημοκρατία, όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς. Αλλά τα γεγονότα της άνοιξης του 1989 απέδειξαν ότι οι φιλελεύθερες πολιτικές ιδέες έχουν τη δική τους προσωπικότητα και οντότητα, όσο και αν οι απόψεις των φοιτητών που κατέλαβαν την πλατεία ήταν ετερογενείς. Η πτώση αυτή δεν σήμανε την επαναφορά του Παρ'όλο το αρχαϊζον λεξιλόγιο της "αστικής φιλελευθεροποίησης" και "αντεπανάστασης", η παρούσα ηγεσία φαίνεται να καταλαβαίνει ότι δεν μπορεί ούτε να εγκαταλείψει την μεταρρύθμιση, ούτε να επιστρέψει στην απομόνωση της δεκαετίας του '50. Οι γηραιοί κύριοι που κυβερνούν την Κίνα σήμερα, συνειδητοποιώντας ότι ηγούνται μίας κοινωνίας, για την οποία ο Μαρξισμός-Λενινισμός έχει χάσει όλη του τη συνάφεια, φοβούνται για την προσωπική τους εξουσία και γι' αυτή του υποβιθασμένου Κόμματός τους. Συμπερασματικά, τα γεγονότα της Κίνας επιβεβαιώνουν, παρά ακυρώνουν την άποψή μου.

Ο Ισλαμικός φονταμενταλισμός, δεν είναι μόνο ανταγωνιστικός του φιλελευθερισμού στον Ισλαμικό κόσμο, αλλά κέρδισε μία ολοκάθαρη νίκη απέναντι στον φιλελευθερισμό, σε πολλές χώρες. Ωστόσο παρά την αξίωση του Ισλάμ να εμφανιστεί ως παγκόσμια θρησκεία, ο φονταμενταλισμός δεν ασκεί καμία ουσιαστική έλξη πέρα από τις μη μουσουλμανικές κοινότητες. Απειλεί

το δυτικό φιλελευθερισμό μόνο εφόσον χώρες όπως η Γαλλία και η Δ. Γερμανία, είναι υποχρεωμένες να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της αφομοίωσης των μεταναστών, ή όταν αυτές οι χώρες συγκρούονται με Ισλαμικές ομάδες σε εθνικό ή υπο-εθνικό επίπεδο (π.χ. τρομοκρατία). Η πλήρης αποτυχία του Ισλάμ να τραβήξει οπαδούς μεταξύ, ας πούμε, των νέων ανθρώπων στις Η.Π.Α. ή της Ιαπωνίας, είναι ενδεικτική και μία εύλογη ερμηνεία της δύναμης του φονταμενταλισμού μπορεί να τον εκλάβει ως αντίδραση στην ισχυρή πρόκληση του φιλελευθερισμού στην αρχική του επαφή με τον Ισλαμικό κόσμο. Αν και η ισλαμική κοινότητα (umma), είναι μάλλον εκτεταμένη, με σχεδόν 1 δισ. οπαδούς, η παρούσα σύγκρουση ανάμεσα στον ισλαμικό και το φιλελεύθερο κόσμο δεν είναι ισοδύναμη.

Εκλαμβάνει κανείς την απειλή του εθνικισμού πολύ πιο σοβαρά εφόσον το εθνικό αίσθημα είναι ολοφάνερο στον μετα-ιστορικό κόσμο. Καθώς ο κομμουνισμός υποχωρεί από την Αν. Ευρώπη, είναι συναρπαστικό να παρακολουθούμε την αναζωογόνηση μακροχρόνιων εθνικιστικών συγκρούσεων, όπως αυτή ανάμεσα στην Ουγγαρία και τη Ρουμανία για την ουγγρική μειονότητα στην Τρασυλβανία. Η μεγάλη δοκιμασία της σχετικής ανθεκτικότητας του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού, θα γίνει στη Γερμανία και γι' αυτό τόσοι πολλοί Ευρωπαίοι βλέπουν την προοπτική της επανένωσης της με επιφυλακτικότητα. Η εθνικιστική σύγκρουση θα αυξηθεί στην ήπειρο αυτή μέσα σε μία ή δύο δεκαετίες. Δεν είναι άκαιρο να φανταστούμε την επιστροφή των στρατιωτικών συγκρούσεων στην Ευρώπη για εθνικά μάλλον παρά ιδεολογικά θέματα.

Αυτό προϋποθέτει ότι η μετα-ιστορική εποχή δεν θα είναι απαλλαγμένη από σημαντικές συγκρούσεις, θα πρέπει ωστόσο να φανταστούμε αυτή τη διαμάχη προοπτικά. Πριν μία εθνικιστική αναμέτρηση φθάσει στην κλίμακα των μεγάλων ιδεολογικών πολέμων της ιστορίας ή γίνει σοβαρή απειλή για την παγκόσμια τάξη, πρέπει να συνυπάρξουν ορισμένες προϋποθέσεις. Πρώτον πρέπει να στραφεί στον ιμπεριαλισμό – δηλαδή να γίνει συστηματική και παγκόσμια, δικαιώνοντας όχι μόνο την απελευθέρωση των ομοεθνών των παγιδευμένων στην απέναντι πλευρά των συνόρων, αλλά και την απροκάλυπτη κυριαρχία άλλων λαών. Και θα πρέπει να λάβει χώρα σε μία σχετικά μεγάλη ισχυρή και ικανή χώρα. Όταν απουσιάζουν αυτές οι προϋποθέσεις, ο εθνικιστικός εξτρεμισμός μπορεί να προκαλέσει πανικό στους πολίτες της χώρας στην οποία εμφανίζεται και στους κοντινούς γείτονες. Αλλά διαμάχες ανάμεσα στην Ουγγαρία και στη Ρουμανία ή τη

Βουλγαρία και την Τουρκία, την Αρμενία ή το Αζερμπαϊτζάν, όσο τραγικές και αν μπορούν να γίνουν, απλούστατα δεν αρχίζουν με σκοπό να φτάσουν τον μεγάλης κλίμακας πόλεμο μεταξύ των υπερδυνάμεων των εξοπλισμένων με πυρηνικά όπλα, τα οποία φοβόμασταν και στα οποία προγραμματικά αντιτιθέμεθα τα τελευταία 40 χρόνια.

Οι τοπικοί εθνικισμοί μπορούν να δημιουργούν διαμάχες σε έναν κόσμο όπου οι μεγάλες δυνάμεις βρίσκονται ήδη σε έντονη ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους. Έτσι οι ατελείωτες εθνικές διαμάχες στα Βαλκάνια, οδήγησαν τις μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Αλλά τώρα δεν ζούμε σε έναν τέτοιο κόσμο, γιατί ο χαρακτήρας του Ευρωπαϊκού εθνικισμού άλλαξε υπερβολικά από το 1914. Με απύουσα την αντιδικία μεταξύ Ανατολής-Δύσης, ποιά από τις μεγάλες Ευρωπαϊκές δυνάμεις σήμερα θα ζητούσε να αναμειχθεί στην Ουγγρο-Ρουμανική διαμάχη, για να αποκομίσει σφαίρα επιρροής για τον εαυτό της; Οι ομάδες πίεσης για τα ανθρώπινα δικαιώματα στη Γαλλία ή στις Η.Π.Α., θα καλέσουν τις κυβερνήσεις τους να επέμβουν, αλλά αυτό μόλις και μετά βίας θα οδηγούσε σε μία κλιμάκωση τύπου Σεράγιεβο.

Ο Alan Bloom, υπέθεσε ότι ένας τόσο δυναμικός εθνικισμός μπορεί ακόμη να αναπτυχθεί ακόμη και στην καρδιά της Ευρώπης, σαν μία παραφυάδα ενός από τα υπάρχοντα δεξιά αντι-μεταναστευτικά κόμματα στη Γαλλία ή τη Γερμανία. Άλλοι υποθέτουν ότι το κίνημα των Πρασίνων έχει παρόμοιο αυταρχικό δυναμικό. Όλα αυτά είναι πιθανά, αν και δεν βλέπω κανένα από αυτά τα εξτρεμιστικά κόμματα να αναστατώνει τα πολιτικά συστήματα στο άμεσο μέλλον. Πράγματι, η χώρα όπου ο φασισμός μπορεί να έχει το μεγαλύτερο δυναμικό, είναι η ίδια η Σοβιετική Ένωση. Οι σλαβόφιλοι συγγραφείς που γράφουν για τις Σοβιετικές εφημερίδες, όπως η *Nash Souremennix* ή η *Molodaya Gardina* μιλούν μία γλώσσα άγνωστη στην Ευρώπη για πολλά χρόνια και βρίσκονται κοντά στο Σοβιετικό ρεύμα. Εάν η μετά τον Τίτο Γιουγκοσλαβία, κατά κάποιο τρόπο αντιπροσωπεύει το μέλλον της Σοβιετικής Ένωσης, θα έπρεπε να ανησυχούμε επειδή δεν υπάρχει κάποιος Ρώσος Μιλόσεβιτς να περιμένει στα παρασκήνια – ένα *apparatchik* κόμμα που κάποια μέρα θα εξελιχθεί σε φασιστικό και δημαγωγικό εξάπτοντας την επικρατούσα εθνικότητα για χάρη της επιβολής των “δικαιωμάτων” της κατά όλων των άλλων. Η πιθανότητα αυτή είναι πραγματική, και θα πρέπει να την προσέξουμε.

Ο τελικός ανταγωνιστής του φιλελευθερισμού είναι αυτό που θα ονομάζαμε άγνωστο παράγοντα όπως είναι αυτός της Gertrude Himmelfarbs που αναφέρεται σε μία νέα, λιγότερο ήπια Αμερική, που περιμένει να αναδυθεί από τον ορίζοντα μία ιδεολογία που ούτε καν φανταζόμαστε σήμερα. Τέτοιες εξελίξεις είναι βέβαια δυνατές. Ο ίδιος ο Hegel δεν οραματίζεται την εμφάνιση του φασισμού ή του κομμουνισμού στα 1806 ενώ ο Kojève μετά το γεγονός της εμφάνισης τους κατάφερε να τα εξηγήσει διά μέσου της “εξαπάτησης της λογικής” ως καθυστέρηση στην εμφάνιση του παγκόσμιου ομογενούς κράτους για 200 χρόνια.

Εν τούτοις ο Hegel θέτει το ακόλουθο σπουδαίο ερώτημα. Είναι ο πρώτος μεγάλος μοντέρνος φιλόσοφος που αρνείται την ύπαρξη του “όντος”: η ανθρώπινη φύση (ουσιαστικά η φύση γενικότερα) δεν είναι ούτε μόνιμη, ούτε παγκόσμια· είναι μάλλον δημιουργήμα του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξής του. Η διαδικασία αυτή της αυτοδημιουργίας δεν γίνεται ούτε χωρίς σκοπό, ούτε χωρίς στόχο, αλλά ακολουθεί μία καθαρή γραμμή που υπαγορεύεται από την “ανάπτυξη της λογικής” και έχει μεγάλη διάρκεια. Η παγκόσμια δημοκρατική επανάσταση και η πίστη στην ισότητα στην οποία βασίζεται δεν ήταν αποτέλεσμα της δεκαετίας του 1980 ή της περιόδου που ξεκινάει από τη Γαλλική Επανάσταση. Όπως παρατηρεί ο Tocqueville όταν γράφει το *Δημοκρατία στην Αμερική*, τον περασμένο αιώνα, η εξέλιξη προς το δημοκρατικό εξισωτισμό, φαίνεται να είναι μία αναπόφευκτη ιστορική εξέλιξη η οποία υπήρχε κεκαλυμμένη για πολλούς αιώνες και στην οποία κανείς δεν μπορεί να αντισταθεί μακροχρόνια. Με άλλα λόγια, η ανθρώπινη φύση άλλαξε τις δύο τελευταίες χιλιετίες: η σύγχρονη δημοκρατική εξισωτική μας συνείδηση είναι κατά μία έννοια μία συνεχής κατάκτηση, ένα μέρος των θεμελιακών μας “φύσεων” όπως η ανάγκη για τροφή ή ο φόβος του θανάτου. Όλοι συμφωνούμε ότι η δημοκρατική-εξισωτική τάση μπορεί να αντισταθεί και ακόμα να αντιστραφεί σε τοπικό επίπεδο (π.χ. σε μεγάλα σύνολα χωρών) για σημαντικές χρονικές περιόδους (π.χ. για γενιές). Το μεγαλύτερο Εγγελιανό ερώτημα είναι, κατά πόσον η μεγάλη εξέλιξη προς τη μοντέρνα δημοκρατική-εξισωτική συνείδηση από την αρχή τουλάχιστον της χριστιανικής περιόδου στην Ευρώπη, μπορεί να θεωρηθεί είτε σαν ατύχημα στην ιστορία που είναι από μόνο του εντελώς αντιστρέψιμη ή κατά πόσον οι βαθύτερες φύσεις μας σχετικά με το θέμα αυτό έχουν αλλάξει. Είναι νοητό ότι μετά από εκατό χρόνια θα ζούμε σε έναν κόσμο στον οποίο η νομιμότητα της σκλαβιάς θα έχει γίνει γενικά αποδεκτή, ή ότι θα περνάμε μέσα από ένα κύκλο μο-

ναρχιών και αριστοκρατιών των οποίων οι ηθικές βάσεις θα είναι τόσο ασφαλείς, όσο αυτές των παρόντων δημοκρατιών; Είχε δίκιο ο Nietzsche ότι η πίστη μας στην ανθρώπινη ισότητα είναι μία μεγάλη απάτη που μας σερβιρίστηκε από τον χριστιανισμό, τον οποίο μία καινούρια γενιά ηθικολόγων θα απομυθοποιήσει; Ένας μελλοντικός παγκόσμιος κατακλυσμός – πυρηνικός ή περιβαλλοντικός – θα καθарίσει το παρελθόν, για να το πούμε έτσι, ώστε να ξαναρχίσει εκ νέου η ιστορική διαδικασία; Ή μήπως θα επανασυγκροτήσουμε τους εαυτούς μας από το σημείο όπου μείναμε και θα ξαναχτίσουμε το δημοκρατικό εξισωτικό κόσμο, όπως ήταν πριν την καταστροφή, συνεχίζοντας τη τωρινή μας συζήτηση για τα δικαιώματα των γυναικών και των μειονοτήτων ή θα ανησυχούμε για την διάβρωση της Πρώτης Εντολής; Απλώς θέτω αυτά τα ερωτήματα χωρίς να ελπίζω ότι θα απαντηθούν.

Μία τελευταία λέξη σχετικά με την τελευταία παράγραφο του άρθρου μου, η οποία τόσο συχνά αναφέρεται. Η ιδέα ότι κάποιος πρέπει να είναι ο,τιδήποτε άλλο εκτός από ευτυχισμένος άνευ όρων για τη νίκη του φιλελευθερισμού ή ότι κάποιος θα 'βαριέται' σε μία κοινωνία που προσφέρει ασφάλεια και "ευ ζειν" είναι αυτή που προκάλεσε σε σημαντικό βαθμό αγανάκτηση ιδιαίτερα ανάμεσα στις ομάδες πίεσης για τις αποστολές στο διάστημα. Μερικοί από τους πιο καλλιεργημένους αναγνώστες μου, δεν αναγνώρισαν ότι κάποιος μπορεί να είναι οπαδός του φιλελευθερισμού, να πιστεύει με πάθος στην υπεροχή της φιλελεύθερης δημοκρατίας έναντι κάθε εναλλακτικού συστήματός και συγχρόνως να συνειδητοποιεί μερικές θεμελιώδεις τάσεις και αδυναμίες που έχει ο φιλελευθερισμός. Με αυτό δεν αναφέρομαι στα συνεχιζόμενα κοινωνικά προβλήματα των φιλελεύθερων κοινωνιών που υπογραμμίζονται από κριτικές αριστερών, που προκύπτουν λιγότερο από φιλελεύθερες αρχές και περισσότερο από την ανεκτέλεστη εφαρμογή τους. Αναφέρομαι στο γεγονός ότι φιλελεύθερα κράτη δεν παραπέμπουν τους υπηκόους τους σε υψηλότερους στόχους πέρα από τις υπευθυνότητες της γενικής πολιτικής σκέψης. Μάλλον τους αφήνουν να κάνουν ό,τι τους ευχαριστεί και στην ουσία τους αποθαρρύνουν την τάση διαφοροποίησης μέσα από την επιμονή τους για ισότητα και συναίνεση. Η αποτυχία αυτή να ορίσουν το ερώτημα του περιεχομένου του "ευ ζειν" οφείλεται φυσικά στο ότι ο φιλελευθερισμός λειτουργεί με επιτυχία αλλά επίσης σημαίνει ότι το κενό που συνιστά την ελευθερία μας μπορεί να συμπληρωθεί με οτιδήποτε: τόσο με νωθρότητα και μαλακότητα, με κίνητρα και θάρρος, πάθος για τον πλούτο και απασχόληση για το εμπορικό κέρδος, όσο και με

το είδωλο της αγάπης, το κυνήγι της ομορφιάς και της καθημερινότητας της διανθισμένης με πνευματικότητα. Ακόμη και η ασφάλεια που οι φιλελεύθερες κοινωνίες προσφέρουν, είναι δίκοπο μαχαίρι, εφόσον υπάρχει η ανδρική πλευρά που περιφρονεί μία ζωή χωρίς κινδύνους, που ζητά κίνδυνο, ηρωισμό και θυσία. Η κριτική του φιλελευθερισμού από τη σκοπιά του Δικαίου που υπαινίσσονται στα σχόλιά τους ο Bloom και Hassner, έχει μία μακροχρόνια σεβαστή επιρροή⁷. Είναι επίσης πολιτικά επικίνδυνη επειδή τονίζει τις συνεχείς "αντιφάσεις", με την Εγγελιανή έννοια του όρου, που οι φιλελεύθερες κοινωνίες δεν έχουν ακόμα τελείως επιλύσει και μπορεί επίσης να καταλήξουν στην καταστροφή τους. Αυτά τα προβλήματα είναι χρόνια και αξίζουν σπουδής από κάθε γενιά που απολαμβάνει τα οφέλη της σύγχρονης δημοκρατικής-εξισωτικής κοινωνίας μας. Αλλά αυτό ήδη είναι μια άλλη ιστορία.

Σημειώσεις

1. Πάντως όχι με τη μεριά του *The National Interest* το οποίο συστηματικά αποτέλεσε το πιο σοβαρό θήμα για συζήτηση των ιδεών.
2. Φυσικά, δεν χρειάζεται κάποιος να είναι ιστορικιστής· μπορεί απλά να πιστεύει σε ένα δόγμα φυσικού δικαίου.
3. Δεν χρειάζεται να αναφέρουμε ότι η πρωτοπορεί – το Πρωσικό κράτος που αναδύθηκε μετά την ήττα του από τον Ναπολέοντα στο Jena – Auerstadt – ήταν από μόνη της υποκειμένη σε σημαντική οπισθοδρόμηση τα επόμενα δύο χρόνια.
4. Έχω συνειδητοποιήσει, φυσικά, ότι η Σοβιετική Ένωση παραμένει μέχρι σήμερα αρκετά αναμειγμένη σε ένα παγκόσμιο δίκτυο από υπαλληλικά κράτη που κληρονόμησε από τα προγενέστερα χρόνια και φαίνεται αρκετά αποφασισμένη να τα κρατήσει. Το κατά πόσον, παρόλα αυτά, ενδιαφέρονται να αποκτήσουν τόσο ακριβές υποχρεώσεις είναι περισσότερο μία ερώτηση παρά μία πρόταση.
5. Μέχρι ένα σημείο κάποιος θα έλεγε ότι η κριτική του Σοβιετικού παρελθόντος προήλθε από την φιλελεύθερη διανόηση και όχι από το ίδιο το καθεστώς, αλλά ακόμη κι αυτό αλλάζει, όπως στην περίπτωση της αξιοσημείωτης αναφοράς του Shevardnadze στο Ανώτατο Σοβιέτ τον Οκτώβριο του 1989.
6. Μία αξιοσημείωτη ένδειξη γι' αυτό είναι η ταχύτατη ανάπτυξη της εγκληματικότητας στη Σοβιετική Ένωση τα τελευταία τέσσερα χρόνια.
7. Αυτό το Δίκαιο (ευτυχώς) δεν έχει ποτέ εκπροσωπηθεί στην αμερικανική πολιτική ζωή, η δεξιά πλευρά της οποίας παραμένει στενά συνδεδεμένη με τη φιλελεύθερη δημοκρατία.

Απόδοση στα ελληνικά Γεωργία Γούγα, Δώρα Σοφίου